

ՀՈՂԱՅԻՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(ՇՐՋԱՆ ԱՌԱՋԻՆ)

Ս. ԲԱՀԱՔԻՆՅԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹)

IV

Հաղկադուներինց ծագած ազգերը և ծնունդները, Ազգերի իրաւունքները, ծնունդների տարածելը, տեղ բռնելը, սահմանը, ժառանգութիւնը, Ազ- նըրականների առաջ գալը, Շէնը, Շէնը սկզբում կլանն էր: Ինչ էր նշա- նակում չէնը Արշակունեաց ժամանակ: Քաղաք, գիւղ, դաստակերտ: Աւան, չէն և չինանիստ աւան: Շէնք պարգեւելը, Շինականների դասակարգը, Շէնը ցեղական եղանակով ապրող ժողովուրդն էր: Ամբողջութեամբ:

Թէ ինչպէս էին Հաղկադուներինց ցեղեր և ծնունդներ ծա- գում, ինչպէս էին դրանք տների բաժանում, ժառանգութիւն և կալաւածք հաստատում, սահմաններ որոշում: Թէ ինչ էին ցեղա- պետների առաւելութիւնը և իրաւունքները, ինչ տեսակ ցեղերի բաժանեցան և այլն, այդ ամենը հասկանալու համար կը բերենք մի բաւականին խոշոր կտոր Խորենացուց, Խորէն Ճաչրագոյն վարդա- պետ Ստեփանէի թարգմանութեամբ:

¹) Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 1, և 2.

«Նա (Հայկը) գալիս բնակում է մի սարի ստորոտի մօտ դաշտավայրի մէջ, որտեղ բնակում էին արդէն առաջագոյն ցրածներինց սակաւաթիւ մարդիկ: Սոցա հնազանդեցնելով իրան, Հայկը շինում է այնտեղ բնակութեան աներ և տալիս է ժառանգութիւն Վաղմոսին, Արմենակի որդուն: Բայց ինքն, ասում է, քնացած մարդիկների հետ գնում է դէպի հիւսիսային արեւմուտք (էջ 29), գալիս բնակւում է մի բարձր դաշտի մէջ և այս լեռնադաշտի անունը դնում է Հարք, այսինքն այստեղ բնակողները Քորգոմեան տան ազգի Հայեր են: Այստեղ շինում է մի գիւղ, որը իւր անունով կոչւում է Հայկաշէն... Այս դաշտի հարաւային կողմում մի երկայնանիստ սարի մօտ դեռ առաջագոյն բնակում էին սակաւաթիւ մարդիկ, որոնք ինքնակամ հնազանդեցան զիւցազնին (եր. 30):

...«Իսկ Վաղմոս թոռանը հրամայում է իւր առաջին բնակութեան տեղը բռնել: Ինքը գնում է և բնակում է Հարք կոչւած տեղում: Քանի մի տարի ապրելով Բաբելոնում ծնել էր իւր Արմենակ որդուն... (Հայկը) մեռնում է յանձնելով ազգը իւր Արմենակ որդուն: Սա թողնում է իւր եղբայրներից երկուսին Խոռին և Մանաւազին բոլոր իրանց ընտանիքով, նոյնպէս և Մանաւազի Բազ որդուն, Հարք կոչւած տեղում: Սոցանից Մանաւազը ստանում է ժառանգութիւն Հարքը, իսկ նրա որդին Բազը ստանում է աղի ծովի հիւսիսային արեւմեան եզրը և բոլոր գաւառին ու ծովին դնում է իւր անունը: Սոցանից, ասում են, սկսել են Մանաւաղեան, Բզնունի և Որդունի անւանւած նահապետութիւնները, որոնք, ինչպէս պատմում են, միմեանց պատերազմով ջնջեցին սուրբ Տրդատից յետոյ: Իսկ Խոռը բազմանում է հիւսիսային կողմերում և շինում է իւր համար շէնքեր: Սրանից, ասում են, սկսել է Խորխոռունի ազգի մեծ նախարարութիւնը: Իսկ Արմենակը, առնելով բոլոր բազմութիւնն իւր հետ, գնում է դէպի հիւսիսային արեւելք և գալիս իջնում է բարձրագագաթ սարերով պատած մի խոր դաշտավայր... Արմենակը բնակելով այս խոր դաշտի մէջ, շէնցնում է նորա մի մասն հիւսիսային կողմից և սարի նոյն կողմի ոտը և սարը կոչում է իւր անունով Արադած, իսկ իւր կալւածքներն Արագածոտն (եր. 35):

...«Մեր նախնի Հայկի զաւուց առաջ մեր երկրի մէջ շատ տեղերում ցիր ու ցան բնակած գոնեւէլ են սակաւ մարդիկ: Այս Արմե-

նակը տարիներ ապրելով մեռաւ։ Իսկ նորա որդին Արմաշիւսը շինուած է իւր բնակութեան տունը մի բլրի վերայ, գետի ափին մօտ, և իւր անունով կոչուած է «Արմաշիւր», և գետի անունը դնուած է «Երասխ», իւր Արաստ թռռի անունով։ Իսկ իւր բազմածին և շատակեր որդուն Շարաշին ուղարկուած է բոլոր նորա ընտանիքով մերձակայ բարեբեր դաշուր, որը Արագած կոչւեցաւ։ Սորա անունով, ասում են, այն դաւառը «Շիրակ» կոչւեց։ Այդ Արմաշիւսը տարիներ ապրելով ծնուած է Ամասիայ որդուն, որից յետոյ դարձեալ բաւական տարիներ ապրելով մեռնուած է։ Ամասիան Արմաշիւրու բնակելով քանի մի տարուց յետոյ ծնուած է Գեղամին։ Գեղամից յետոյ ծնուած է արի Փառսխին և Յոլակին։ Սոցա ծնելուց յետոյ... շինուած է երկու տներ, մեծամեծ ծախսերով։ Եւ այն տները ժառանգութիւն տւեց երկու որդիներին—արի Փառսխին և կայտառ Յոլակին, որոնք այնտեղ բնակելով այն տեղերն իրանց անունով կոչեցին, Փառսխից—Փառախտոտ, և Յոլակից—Յոլակերտ։ Իսկ Գեղամը ծնեց Արմաշիւրու Հարմաշ որդուն և թողնելով սորան Արմաշիւրու, որոնց հետ բնակուած էր, ինքը գնաց արեւելահասիս, սարի միւս կողմը մի ծովակի ափ։ Նա շէնցնուած է այն ծովակի ափը, թողնուած է այնտեղ բնակիչներ և կոչուած է սարը իւր անունով Գեղ, իսկ շինւած տեղերը Գեղարքունի. այսպէս է կոչուած և ծովը։ Այստեղ նա ծնեց իւր որդի Սիսակին... Տալով նրան իւր ունեցածի մեծ մասը և բազմաթիւ ծառաներ, Գեղամը կտրուած է նրան ժառանգութեան սահման ծովից դէպի արեւելք մինչև մի դաշտ... Սիսակը բնակելով այստեղ, լցնում է շինութիւններով իւր բնակութեան սահմաններն և այն աշխարհը կոչում է իւր անունով Սիւնիք, որը պարսիկներն առաւել մաքուր Սիսական են ասում։ Ահա սորա սերնդակիցներինցն էին այն անւանի մարդիկը, որոնց գտաւ այստեղ Վաղարշակ, Պարթևներից Հայերի առաջին թագաւորը, և տէր կարգեց այն աշխարհի վրայ. ահա Սիսական ազգը։

...«Իսկ ինքն Գեղամը մի ամուր ձորի մէջ շինուած է մի ձեռակերտ և կոչուած է նրան Գեղամի, որ յետոյ նրա Գառնի թռռի անունով Գառնի կոչւեց։ Սրա սերունդներից, Վաղարշակի Արտաշէս թռռի ժամանակը կար Վարժ անունով մի պատանի, որ շատ յաջող և քաջ էր եղջերուներ, այծեամբներ և վարաղներ որսալու

և նեո ձգելու մէջ: Արտաշէսը կարգում է նրան արքունի որսերի վրայ և սրագեւում է նրան գիւղեր այն գետի ափի մօտ, որ կոչւում է Հրազդան: Այս գեղումը, ինչպէս ասացինք, քանի մի տարիներ ապրելուց յետոյ, ծնեց Հարմային, սրանից յետոյ և ուրիշ որդիներ և մեռաւ: Իւր որդի Հարմային հրամայեց բնակել Արմաւիրում (38):

...Այս է ահա Յաբելթի որդու, Գամբրի որդու... Թորգոմի որդին Հայկը, հայերի նախնին. ահա նրա ազգերը, ծնունդներն և բնակութեան աշխարհը: Վել այնուհետեւ սկսեցին, ասում է, բազմանալ և լցնել երկիրը: Իսկ Հարմայ քանի մի տարուց յետոյ ծնեց Արամին (38):

...Սա աշխատասէր և հայրենասէր մարդ լինելով—լաւ էր համարում մեռնել հայրենիքի համար քան թէ տեսնել, թէ ինչպէս օտարազգիների որդիներն ոտի տակ էին կոխում հայրենի սահմանները և օտար ազգի մարդիկ տիրում էին իւր արիւնի հարազատներին: Այս Արամը... իրան շրջապատող ազգերից նեղելով, հաւաքում է ընտանի քաջ աղեղնաւոր մարդիկների բազմութիւն» (եր. 39):

Քննելով բերած հաստատութիւնները, մենք տեսնում ենք, որ Հայկազանց մէջ նախ կային Հայկից ուղիղ գծով ծագածները, որոնք առաւելութիւն էին վայելում միւսներից: Հայկը, ամբողջ զաղթականութեան գլուխ կանգնած, եկաւ Հայաստան. պատերազմներում նա առաջնորդում էր բոլորին: Գիւղ և դատակերտ շինեց: Տեղացիք նորան հնազանդեցան: Իր ընդոճիկներից անւանինքը տալով Կաղմոսին՝ թողնում է ժառանգաբար իր առաջին իջեանած տեղը, և ինքը բազմութիւնը առած անցնում է «Հարք» անւանեալ տեղը իւր մահւանից առաջ բովանդակ ազգը յանձնելով Արմենակին: Հարքում և դորա շրջակայքում Արմենակը թողնում է իր Խոռ և Մանաւաղ եղբայրներին և Բազ եղբօր որդուն՝ իրանց աղիւով, իսկ ինքը բազմութիւնը առած գնում է մի ուրիշ տեղ է շէնցնում և այդ տեղը Արագածոտն է անւանում:

Արմենակից ուղիղ գծով ծագած՝ Ամասիան, Արմայիս, Գեղամը, Հարման և Արամը բնակւում են այնտեղ, ուր դրանց տունը մի բլրի վրայ էր և անւանւում էր Արմաւիր: Դրանց նմանապէս մենք

միւսներն վրայ գլուխ կանգնած ենք տեսնում։ Ամասիան իրան որդւոց համար Փառախոտն և Յոլակերտն է շէնցնում և այդ տեղերը Փառախին և Յոլակին է ժառանգութիւն տալիս։ Արմաշիսը իր Շարայ որդուն իր աղխով տեղաւորում է մի ուրիշ կողմում, ուր Շարան տարածելով, զատառ իւր անունով է կոչում։ Գեղամը թողնելով Հարմային Արմաւիրում բազմութեան մի մասը՝ նստացնում է Գեղարքունի անւանեալ տեղը, որոնցից իբրև բնակիչներից այստեղ շէն գոյացաւ։ Սիսակին տալով իր ծառաներից մեծ մասը, Գեղամը նրա համար սահման է որոշում ժառանգութեան և նմանապէս Գառնի անւանեալ ձեռակերտն է շինում։ Այստեղից մենք տեսնում ենք որ Հայկը, Արմենակը, Ամասիան, Արմաշիսը, Գեղամը, Հարման և Արամը մի տեսակ իրաւունք և առաւելութիւն էին վայելում միւսների վրայ։ Կադմոսը, Խոռը, Մանաւազը, Բազը, Փառախը, Յոլակը, Շարան, Սիսակը, զուրկ էին այդ իրաւունքներից։ Սրանք իրանց մօտակազ գետերի, լեռների և մինչև անգամ ծովերի և իրանց տեղերի, գաւառների և աշխարհների վրայ իրանց անունն են դնում և այդ տեղերը ժառանգում են։ Մեր հայագէտները նրանց, որոնք միւսների վերաբերեալ իրաւունք, իշխանութիւն և առաւելութիւն են ունենում, ազգ են անւանում։ Ուրեմն հէնց սրանց վերաբերեալ է Խորենացին ազգ խօսք գործածում ասելով. «ահա Հայկից ծագած ազգերը, ծնունդները»։ Ինչպէս Խորենացին Հայկայ ցեղը կազմողներին մանրամասն կերպով նկարագրում է, երբ դրանք մտնում են Հայաստան աշխարհ էլ մոռացութեան է տալիս նկարագրելու այդ ցեղի և գոյացած ծնունդների կազմակերպութիւնը, երբ դրանք տարածւում են Հայաստանի զանազան կողմերում։ Բազմութիւնը մնացել էր Արագածոտնում, ուր Ամասիան, այդ բազմութեան գլուխ կանգնածը, հաւանական է և ցեղապետը, Արմաւիրն էր շինել և այդտեղ բնակւում էր։ Միւս ցեղապետներից շատերն էլ այդտեղ ծնւեցան և ապրեցին։ Յայտնի բան է, որ այդ բազմութիւնը՝ ցեղն էր, որը, ինչպէս Խորենացին նկարագրել է, բողկացած էր որդիներից, զուստրներից, որդւոց որդիներից, ընդոժիններից և աղխից։ Մտնողները նկարագրելու համար Խորենացին երբեմն յիշում է դրանց գլուխ կանգնածներին։ Երբեմն էլ ասում է, որ այդ ծնունդների գլուխ կանգնածները իրանց աղխով և կամ ընդոժինե-

րով և կամ ծառաներով, այս ինչ կամ այն ինչ տեղում, կամ գալառում և աշխարհում տարածւեցան:

Այս մեր ենթադրութիւնները նրանով են հաստատուում, որ Խորենացին ասում է, թէ Վեղա՛յը ծնեց Հարմա որդուն Արմաւիրում և թողնելով նրան Արմաւիրում, որոնց հետ բնակւում էր, ինքը ուրիշ տեղ գնաց (Խ. 42): Երբ Հարմայ ասելով միայն մի որդի պիտի հասկացէր, այն ժամանակ Խորենացին կ'ասէր, որ Վեղամը թողեց Հարմայ որդուն Արմաւիրում, որտեղ նրա հետ, և ոչ թէ նրանց հետ, բնակւում էր: Ուրեմն Հարմա ասելով մենք պէտք է հասկանանք Հարման իւր ծննդակիցներով կամ Հարմա անունով որդիքը: Մի խօսքով Խորենացին ցեղերի և ծնունդների գլուխ կանգնածների անունները տալով՝ այդ ցեղերն և ծնունդներն էր հասկանում այնպէս, ինչպէս Հարման ասելով նա հասկանում էր Հարման իր ծննդակիցներով և կամ ցեղակիցներով:

Միւս կողմից, ինչպէս երևում է, Խորենացին շատախօսութիւնից փախչելով, ծնունդների մանրամասն կազմակերպութիւնը չի նկարագրում: Ասել թէ Մանաւաղը, Խառը, Բաղը, Շարան իրանց աղխով այս ինչ կամ այն ինչ տեղը տարածւեցան, նշանակում է, որ սոքա իրանց ցեղով կամ ծնունդով բնակութիւն հաստատեցին. որովհետեւ աղխ խօսքը այս նշանակութիւնն էլ ունէր: Կադմոսին ընդոճիններով և Սիսակի ծառաներով իրանց մեծերը որոշ տեղերում բնակեցնելով, անտարալոյս պէտք է հասկանալ, որ սրանք ստորադրեալ ծնունդների գլուխ կանգնած այդ երկիրներում տատարածւեցան. որովհետեւ ընդոճինը ստորադրեալն էր, իսկ ծառայ խօսքը ինչպէս կը տեսնենք, հին Հայաստանում նշանակում էր հպատակ:

Ինչպէս երևում է, Հայկաղունք վաղ բաժանւեցան ցեղերի, որովհետեւ Հայկազուններից զոյսցած ծնունդները, ցեղերը շատ վաղ ունեցան իրանց ջով սահմանները և իրաւունքները: Օրինակ՝ Բէլլը հետեակ զօրքով գալիս է «Ռերձ ի տունն Կադմեայ» (Խ. 34)¹⁾ Կադմոսը...» իմացեալ իմ զմերձ լինելն նորա ի տուն իմ»²⁾ փա-

¹⁾ Կադմոսի կալւածից մօտ (Խ. Ժ. վ. Ս. 31):

²⁾ Եւ ես իմանալով նորա իմ երկրի մօտ լինելը (31):

խուստ է տալիս Հայկի մօտ: Բէլլը շտապում է հասնել ռի սահմանս բնակութեան Հայկայ (Խ. 35)¹⁾։ Վաղարշապի պատերազմից յետ դառնալու ժամանակ հասաւ Ռի տեղիս խոտաւէտ մերձ ի սահմանն Շարայի (Խ. 108)²⁾։ Նոյն այդ Շարայից ծնունդներ էին ծագել, հետեապէս դա ջոկ ցեղ էր դարձել: Արամը Հայաստանի արեւելեան և հարաւային մասերը նւաճել էր և արեւելքը յանձնել էր Սիսական ցեղին, իսկ հարաւը Կաղմեան տան... Աւ քանզի զարեւելեացն և զհարաւայինն նւաճեալ ի ձեռն յանձնեալ էր երկուց ցեղիցս այսորիկ, Սիսակեանցն զարեւելս, և որի ի Կաղմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին (Խ. 48)³⁾։

Ցեղական կազմակերպութեան նախագիտելիքից մենք տեսանք, որ ցեղի մէջ մայրական ընտանիքի միջոցով կլանն էր առաջ գալիս: Եւ երբ ցեղի միատեսակութիւնը յնչանում էր, ցեղը ցեղերի էր բաժանւում: Տեսանք նաև, որ կլանը ստորադրեալների թւումն էր և ցեղի հարազատ ծագումն ունեցողների կարգադրութեան տակ էր: Այդպէս էլ Հայկազանց մէջ էր: Ինչպէս վերևում յիշեցինք, սրանց հարազատ և ստորադրեալ ցեղերը և ծնունդները իրանցից ծագումն առած հարազատ առաջնորդների հետ տարածւելոյն զանազան կողմերում: Գեղամը բազմութեան մի մասը տանում է և իբրև բնակիչ նստացնում է ծովափերքում և ինչպէս Խորենացին ասում է, գոյանում է շէն, որը անւանւում է Գեղարքունի: Խորենացին ասում է թէ Խոռը հիւսիսային կողմերումն է բազմանում և աւելացնում է թէ նա «կարգէ զշէնս իւր»: Ուրեմ շէնը գոյանում է այն ժամանակ, երբ ցեղի բազմութեան մի մասը բաժանւելով ցեղից, նոր տեղ էր նստում և այդ շէնը իրան զլուխ կանգնածի կարգադրութեան տակ էր: Այսպիսի բուսկները ցեղական կեանքում կարող էին տեղի ունենալ այն ժամանակ, երբ դրա անդամները քիչ շատ մէկը միւսից սկսում էին զանազանել կլաններ գոյանալու միջոցին: Ուրեմն այս դէպքում շէնը կլանը պիտիլին էր:

¹⁾ Հայկի բնակութեան սահմանները (նոյն 36)։

²⁾ Շարայի սահմանի խոտաւէտ տեղերը (Խ. ծ. վ. Ս. 32)։

³⁾ Եւ որովհետև արեւելեան և հարաւային կողմերը նւաճել էր և յանձնել էր հետեւեալ երկու ցեղերին, արեւելքը—Սիսական ցեղին և Ասորեստանը—Կաղմոսի ցեղին (նոյն, 42)։

Եթէ շէնը լինի կլանը կամ ստորադրեալ ծնունդը, մեզ հասկանալի կը լինի թէ ինչու Հայկի շինած գիւղը Հայկաշէն անւանւեց. նմանապէս թէ ինչու Մարաց գերութիւնից շէն էլ գոյացաւ: Յայտնի բան է, գիւղում բնակող, պատկանելի մարդից և կամ գերիներէից՝ մայրական ընտանիքի միջոցով՝ կարող էր կլան գոյանալ, որը մեր մատենագիրները շէն խօսքով են արտայայտում:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ ցեղական կազմակերպութիւնը փոփոխւելու ժամանակ՝ նախ առաջ էր գալիս շէնը կամ կլանը, երբ ցեղի և կլանի անդամները մէջ աւելի միասնականութիւն կար, զրանց անդամները միևնոյն մանկունք անունն էին կրում:

Խորենացին օրինակ (եր. 104) ասում է «և զծովեղերեայն մանկունս, որք ի Գեղամայ և ի Քանանացոց, և Շարաչի ծնունդք և Գուշարաց, և առ Թերսիսականսն, և զՎաղմեանսն և զնոցա մերձաւորսն ¹⁾»:

Այս հատուածը մեզ ցոյց է աւելիս, որ հարազատ արիւն ունեցող Գեղամայ սերնդից և օտարածին քանանացիներից ծագածները նոյն մանկունք անւամբ էին յայտնի, որ ապացուցանում է զրանց մերձաւոր լինելը և վերջապէս Սիսականները և Վաղմեանները ունէին և իրանց բարեկամ կամ մերձաւոր ցեղերը:

Ուրեմն երբ շէնը կլանն էր, այդ ժամանակ զրանց անդամները առ հասարակ մանկունք անւամբ էին յայտնի, ինչպէս և ցեղի միւս անդամները, իսկ յետոյ շէնը ջոկւում է ցեղից և կազմում է անկախ և բարեկամ կամ մերձաւոր բայց ստորադրեալ ցեղ, որոնք նմանապէս այդ մտքով շէնի հաշումն էին, բայց Արշալունիները այդ ստորադրեալ ցեղերից մի քանիսը բարձրացրին և միւսներին հաւասարացրին:

Հին Հայաստանում Հայկազանց հաւասար, եթէ ոչ աւել, բազմաթիւ օտար ցեղեր կային՝ մարք, հրէայք, քանանացիք, իւերացիք, ասորիք և այլն: Դրանցից շատերը թէև գերի բերածներիցն էին, կամ հալածանքներից էին փախուստ տւել դէպի հայաստան,

¹⁾ Եւ ծովեղերեայ մանուկներին, որոնք Գեղամի և քանանացիներին և Շարաչի և գուգարացի ծնունդներն էին, նմանապէս և Սիսականներին և Վաղմեաններին և նոցա մերձաւորներին (Խ. ծ. վ. Ս. եր. 89):

բայց երբեմն լաւ իրաւունք էին վայելում, օրինակ մարաց թագուհին և աղջկունքը, որոնք գերի էին բերւած, մեծ պատուով էին բնակեցրած: Բագարատը ստորագրեալներ ունէր: Բուղգարացիք շէներ էին կազմում. մարաց գերութիւնիւ շէն գոյացաւ և այլն: Վերջապէս այս օտարածիւնները այն աստիճան էին ուժեղացել, որ Վաղարշակը սրանց նա և լաւ իրաւունքներ էլ տաւ:

Ինչո՞վ էին կարող այդ գերիները և հաւածանքներից փախուստ տաճները այս տեսակ իրաւունքների տիրանալ, եթէ ոչ խառնելով Հայկազանց հետ և մայրական ընտանիքի միջոցով կլաններ կամ շէներ գոյացնելով: Եւ իրօք՝ մի ընդհանուր երևոյթ էր աչքի ընկնում հին Հայաստանում. դա օտար ցեղերի ընտանեանալը և մերազնանալն էր:

Խորենացու ջանքերիցն էլ մէկը այն էր, որ քննի թե լով ոք ի ցեղիցս որոշելոց ընտանի և մերազնեայ և ոչք ոմանք եկք ընտանեցեալք և մերազնացեալք (Խոր. եր. 8) ¹⁾:

Հին հայոց կեանքում մեծ դեր էին կատարում այդ օտար ցեղերի անուն կրող մերազնեայ դարձածները, որոնց մեր մասունագիրները հայեր էին ներկայացնում: Եւ շատ բնական է կարծել, որ սոքա Հայկազեաններից ծագած կլաններ և յետոյ ամեն մէկը անկախ ստորագրեալ ցեղեր դարձած լինէին. և ուղիղ այդ մերազնանալը քայլ առ քայլ էր լինում:

Երբ հարազատ ցեղերը մերձաւոր ցեղերից բաժանւում էին, էլ դոցա անդամները մանկունք չէին անւանւում այլ զաւակակցութեամբ էին միմեանցից սկսում զանազանւել: Ասում էին օրինակ ի զաւակէ Սենեքերիմայ, ի տանէ Սանասարայ, ի զաւակէ Աժդահակայ, ի զաւակէ Քանանացւոց, յորդոցն Շարայի, ի զաւակացն Գուգարայ հայ Հայկազնոց, ի զաւակացն Խոռայ Հայկազնոց և այլն:

Հարազատ և արտօնութիւն վայելող զաւակներից ազնականները առաջ եկան, փնացեալները շէնի շարքը ընկան:

Հայկազանց ժամանակ թագաւորներից ծագածները զարմ եր

¹⁾ Եւ թէ այս զանազան ցեղերից ո՞վ էր ընտանի հալացեղ և որոնք յետոյ եկան ընտանեցան և հալացան (Խ. ծ. վ. Ս. եր. 9):

էին անւանւում, և դոքա ամեն մէկը գիւղերի և դաստակերտների տէրեր էին: Դոցա նահապետը իշխան էր Ատրպատականից մինչև Զուալ և Նախճւան երկիրներին, հետևապէս դոքա էլ ցեղական կազմակերպութեան մէջ էին: Աղնականները հետևեալ կերպով էին առաջ գալիս. նախ ցեղերի մէջ միատեսակութիւնը կերպարանափոխւում էր՝ առաջ էին գալիս ուժեղ, երեւելի և անւանինները, որոնք Արշակունիներից առաջ էլ և Արշակունեաց ժամանակ էլ իբրև հարազատ և որոշ ծագումն ունեցող զաւակներ թէ ժառանգութեամբ և թէ թաղաւորից ստացած ունէին զանազան տեսակ իշխանութեան, տէրութեան և սեպհականութեան իրաւունքներ. այս իրաւունքներին դոքա տիրացել էին նախ հարազատ ծագմամբ: Հարազատ ազգերը և ծնունդները, երբ ցեղական կապը անխախտ էր, մի ընդհանրութիւն էին կազմում և ցեղից ջոկւած չէին: Ազգը գերիշխանութիւն ունէր ծնունդների վրայ, իսկ ծնունդների մէջ հարազատ ծագումն ունեցողները գերիշխանութիւն ունէին ընդոճիների վրայ:

Երբ ցեղերից կլանները կամ շէները ջոկւեցան, հարազատ ծագումն ունեցողներն էլ իրանց կողմից ջոկ տոհմեր կամ ազատացնոց աներ կազմեցին:

Արշակունիք իրանց կողմից աղնականներին ուրիշներից զանազանելու համար, դոցա ազգ էին կոչում, ինչպէս Ղիմաքսեանք, Տրունիք, Առաւելեանք, կամ ազգանուն կրելու իրաւունք էին տալիս, ինչպէս Բագարատից ծագածները իրաւունք ստացան Բագրատունի անւանելու և այլն:

Վաղարշակը գտաւ Սիսականներից մէկին և աշխարհի վրայ տէր կարգեց և ահա Սիսական ազգը առաջ եկաւ: Երբեմն էլ անազգիներին ազգ էին կոչում: Երբ միատեսակ զաւակների մէջ ազգերը առաջ եկան, միւս արտօնութիւն վաչելող զաւակները կամ ծննդակիցները տոհմ անւանւեցան: Մանրամասնօրէն տոհմը կը քննենք մեր գրածքի երկրորդ մասում թագաւորութիւնը ջոկ է: Նախարարութիւնը ջոկ է: Քաղաւորը պիտի կարգէր պապը և ի նախարարութիւն կամ այդ աստիճանին պիտի բարձրացնէր, որ մէկը նախարար լինէր: Եւ ուղիղ մենք տեսնում ենք ազգերը և տոհմերը առանձին գոյութիւն ունէին, նախարարները առանձին (Փ. 37): Կար

Աղձնեաց Բդեշխը, կար Աղձնեաց նախարարութիւնը, կար և զօրք և տունն տոհմին Աղձնեաց: Կար Արծրունեաց իշխանը—որը ազգն էր, կար և Արծրունեաց տոհմը (Խոփ. Արծ. եր. 109): Տոհմակցութիւնը նոյն ցեղակցութիւնն էր, որը վերաբերում էր ազատացնող, կային տոհմակիցք, տոհմացիք, տոհմիկներ: Տոհմերին պատկանող անձնաւորութիւնները մէկը միւսի հետ սերտ կապած էին. դոքա ունէին իրանց տունը և տանուտէրը: Ստում էին օրինակ, տանուտէր-նահապետ Մամիկոնեան տոհմին: Ազգը տոհմին վերաբերեալ զերիշխանութիւն ունէր. կարելի է ասել, որ ցեղերի մէջ հարազատ ծագումն ունեցողներին ազգերը և տոհմերը առաջ եկան, որոնք մեր աղնականներն էին: Դոքա ցեղական սովորութեամբ տնովի էին ապրում: Թագաւորը ամբողջ Հայաստանը իրա տունն էր համարում: Քրմերը, օրինակ, Տրդատի կողմից իրանց դէմ կուելու ուղարկած իշխաններին պատասխանեցին՝ «Արդ մեք պատերազմաւ չկարիմք ձեզ ընդդիմանալ, զի այս տուն է թագաւորին հայոց և դուք իշխանք նորա (Ձեռ. գլ. 27):

Այն շրջանը, որին տիրում էր նախարարը, նորա տունն էր համարւում: Մամիկոնեանք, օրինակ, քաշեւելով իրանց աշխարհներից մէկը, Փաւստոսը ասում է թողին զայլ տուն իւրեանց (եր. 40): Պարսից թագաւորը թողատրել էր Ս. Սահակին տիրելու իրանց տան սրտականալ զիւղերի մի մասը թողու ինա սակաւ զիւղս ի նորին տանէ (Խոր. եր. 400):

Տոհմերի մէջ սեպհականութիւնը և իշխանութիւնը տանն էր համարւում (Խոր. 369, 364, 367). բարեկամութիւնը տան հետ էր կապւում (Փ. եր. 25): Տները ունէին իրանց զօրքը և այլն: Մի խօսքով այն շրջանը, որին մէկը տիրում էր, իշխում էր, կամ ուր մէկը սեպհականութիւն և այլ տեսակ իրաւունք ունէր, նրան տուն էին ասում: Հետեապէս աղնականները ցեղական սովորութեամբ էին ապրում, այսինքն անովք:

Դառնանք և քննենք ցեղի ստորադրեալ մասը:

Յեղի ստորադրեալ մասից, ինչպէս տեսանք, «չէն» առաջ եկաւ, որ սկզբում կ'անն էր: Հետզհետէ ցեղի կազմակերպութիւնը փոխւելուն պէս, շէն խօսքի իմաստն էլ փոխւում է:

Շէն խօսքի իմաստը լաւ հասկանալու համար, հարկ եմ հա-

մարում մի կարճ հայեացք ձգել թէ ինչ էր նշանակում շէնը հայկազեան շրջանին մօտակայ Արշակունեաց ժամանակը, երբ այդ խօսքը մոտաօրոպէս նախկին նշանակութիւնը կունենար:

Բայց դորա համար առարկայից քիչ շեղել է հարկաւոր: Նախ քննենք թէ շէնը՝ բնակավայրը թէ ժողովուրդն էր հասկացուում:

Արշակունեաց ժամանակ, որմով պատած տեղը, լինէր դա եկեղեցի, անտառ և մինչև անգամ ամաչի տեղ, քաղաք կարող էր անւանել: Ասում էին, օրինակ, «քաղաք որմն եկեղեցւոյն Աշտիշատու (Փ. եր. 7) Ղազար Փարպեցին մի տեղ (եր. 16) ասում է, որ անտառը պատեցին քաղաք որմնով և այդ տեղի անունը Խաւրովկերտ դրին: Ագաթանգեղոսը ասում է (եր. 448) որ աղօթարան շինեցին մի տեղ և «բարձր քաղաքորմով փակեալ զտեղին ի պատիւ, և դրամբք և ղռնափակօք ամրացուցեալ և կանգնեալ անդ զնշան փրկչական խաչին, զի առհասարակ հասեալ ոք այն տեղի. արարչին Աստուծոյ երկրպագեալ ծունր կրկնեսցին»: Աւրեմ հաւանական է, որ քաղաքները՝ պարսպով պատած տեղերն էին անւանուում, կամ բերդերը և ամրոցները: Զէնոբ Գլակը (եր. 43—45) կարծես քաղաքը, բերդը և կամ ամրոցը մէկը միւսից չի զանազանում: Հաւանական է, որ քաղաքներում, այսինքն իրանց ամրոցներում և բերդերում, նստում էին, ինչպէս Եւրոպայում, աւատական տէրերի պէս բարձր դասակարգի մարդիկը և հէնց այդ պատճառով Վաղարշակը հրամայեց, որ գեղջուկները իշխանների պէս պաշտեն քաղաքացւոց:

Բայց մինչ ամրոցը և պարսպապատած տեղն էլ կարող էր քաղաք անւանել, լինում էին և մեծ քաղաքներ: Շամիրամը, օրինակ, հաւանելով Այրարատ դաշտի հարաւային լեռնակողմերը, մոռաձում է այդտեղ քաղաք և արքունիք ¹⁾ շինել բնակութեան (Խոր. եր. 54). և այսպէս էլ անում է և քիչ տարիներից յետոյ աւարտում է հրաշալի շինութիւնը պղնձէ ամուր դռներով. նմանապէս «զարդարէ դաստակերտօք, և սաղարթիւք ծառոց վարսաւարաց» (Խոր. եր. 57) ²⁾ «և անթիւ բազմութիւն մարդկան

¹⁾ Քաղաք և պալատ շինենք... (Խ. ծ. վ. Ս. եր. 47):

²⁾ Զարդարում է շինութիւններով, տերևալի ձիւղաւոր ծառերով (Խ. ծ. վ. Ս. եր. 49):

ի ներքս բնակեցուցանէ» (Խոր. եր. 57) ³⁾;

Քաղաքները շինողների սեպհականութիւնը կարող էին լինել, և այդ պատճառով ասում էին «քաղաք Շամիրամայ» (Խ. եր. 117), «քաղաքն Երուանդայ» (Խոր. 265) Զարիշատը արքունական քաղաք էր (Խոր. 312)՝ Մծբինը շինելու համար Սանատրուկը իւր բոլոր գանձերը ծախեց (Խոր. 168)։

Իրբ թագաւորն էր նստում քաղաքում, ասում էին արքայա-
նիստ քաղաք (Խոր. 229)։ Քաղաքը կարող էր յատկացրած լինել
զօրքին կամ բազիններին, օրինակ ասում էին, քաղաք տեղի բնա-
կութեան գնդին հայոց (Խոր. 144), քաղաք Բագնաց (Խորեն.
174, 175)։

Քաղաքի մէջ, ինչպէս տեսանք, կարող էր և ժողովուրդն էլ
նստել, այդտեղ կարող էր և թագաւորը նստել. այդ պատճառով
այն քաղաքամասը, ուր թագաւորն էր նստում, ասում էին ար-
քունիք։ Ժողովրդի նստելու տեղը աւանն էր, օրինակ «յաւանի
ի քաղաքին Տիգրանակերտի», ասում է Փաւստոսը (եր. 187)։ Կը տես-
նենք, որ գերիներին կամ պատկանելի մարդկանց նստացնում էին
գիւղում, ուր կարող էր ապարանքը, նմանապէս և բերդը լինել,
ինչպէս Խախ գիւղում ապարանք կար (Փ. 182) և այլն։ Գերու-
թիւնը գիւղ խօսքի հետ կապած է, և ուղիղ, Վարդկէսի աւա-
նում, երբ Տիգրանը հրէից գերութիւնը նստեցրեց, այդ տեղը ան-
ւանեց աւանա գիւղ, իսկ երբ Վաղարշակը պարսպով պատեց՝
այդ տեղը անւանեց Վաղարշապատ կամ նոր քաղաք։

Ուրեմն ժողովրդի նստած տեղը աւան էր, իսկ երբ այդ տեղում
և գերութիւնն էլ է նստում, գիւղ խօսքն էլ է աւելանում։ Եւ երբ
այդպիսի տեղը պատում էին, քաղաք էր դառնում։

Երբ աւանը մէկին էր պատկանում, դա նորա գիւղն էր ան-
ւանում, օրինակ սուրբ Ներսէսի մարմինը տարան Վի թիւն յաւանն
յիւր գիւղն (Փաւ. եր. 184)։ Աւան խօսքը մի ընդհանուր նշանա-
կութիւն ունէր, դա ժողովրդի բնակւելու տեղն էր։ Երբ գերին
կամ պատկանելի մարդն էր այդտեղ նստում, դա տիրոջ գիւղն է.

³⁾ Եւ բնակեցնում է նորա մէջ մարդիկների անթիւ բազմութիւն
(Խ. ծ. վ. Ս. եր. 50)։

բայց աւանում կարող էր և շէնը նստել, ինչպէս որ էր և քաղաքում. այդ դէպքում ասում էին «շինանիստ քաղաք» կամ «շինանիստ աւան» կամ «շէն աւան»:

Խոսքովը աւերում է, օրինակ, պարսից երկիրը «զշինանիստ քաղաքացն և աւանացն ցանկալեաց, ղշէն երկիրն ամենայն թափուր և աւերակ թողոյր (Ագոթ. 29): Ծծմայրը, օրինակ, Արտաշէսի «Սանատրուկ մանկանը փախցրուց» ի շէնն Ոմբատաւանի (Խոր. 170):

Բայց աւանը ոչ շէնն էր և ոչ գիւղը:

Արտաւազդը հանել էր, օրինակ, Մուրացաններից նրանց գիւղերը, բերդերը և պալատները, բայց դրանով չբաւականանալով, գրաւում է և դրանց բոլոր շէնը:

Մանաւազեան տոհմի իշխանի ապստամբութեան պատճառով Խոսրով թագաւորը նւիրում է եկեղեցուն «զաւանն և զբուն զահոյլից գիւղն նահապետին Մանաւազեանից... զՄանաւազակերտ ամենայն սահմանքն և պաւառալաւն հանպեթ՝ որ շուրջ զնոքօք էր» (Փաւ. եր.):

Ուրեմն չենք սխալւիլ եթէ ասենք, որ կային շինանիստ կամ շէն աւաններ, ուր ժողովուրդն էր բնակւում, և կային գիւղ դարձած աւանները, որոնք մասնաւորաց սեփականութիւնն էին դարձած. վերջիններում պատկանելի և կամ ստրուկ մարդն էր նստում:

Այդ պատճառով բնակավայրերը Արշակունեաց ժամանակ երկու տեսակի էին բաժանւում՝ կային շէն, կային և անշէն տեղեր: Օրինակ Ազանթանգեղոսը (եր 486) ասում է «զունդս վանականաց ի շէնս և յանշէնս... հաստատէր» Փաւստոսը (եր. 193, 194) ասում է, որ Սրբոյն Ներսէսի օրերով «կարգ վանականաց և ի շէնս և յանշէնս... ծաղկեալ» էր:

Միւս կողմից Արշակունիներից կարգած նախարարները նոյն ժողովրդի միջից դուրս եկած շէների և գաւառների անունով կոչւած տէրեր էին (Խոր. եր. 115):

Նոյնն էին նոքա, որոնք շէն էին պարգև ստացել:

Վաղարշակը, օրինակ, իւր ուսուրդների բնակեցնում է Հաշտեանք և նրա գաւառներում, «ի նոսա թողլով զշէնս ամենայն,

հանդերձ յաւելւածով մտից առանձինն ռոճկաց կարգելոց յարքու-նուստ (Խ. 118) ¹⁾:

Արտաշէսը իւր եղբայրներին և քոյրերին ժառանգեցնում է Աղիովտի և Առբերանաց գաւառների վրայ՝ «թողլով ի նոսա զմասն արքունի որ ի շէնս այնմ գաւառաց, հանդերձ առանձին մտից և ռոճկաց (Խ. եր. 140) ²⁾:

Վաղարշակը Վարժ անունով պատանուն շէնս պարգևեալ նմա առ Հրազդան գետով, յանուն նորա կոչի անգն Վարաժնունի» (Խ. 122) ³⁾:

Գաբաղին և Աբեղին Վաղարշակը շէնս պարգև է նմա, յորոց և անուն կոչին. ախպէս և նախարարութիւնքն՝ Աբեղեան և Գաբեղեան» (Խ. 110) ⁴⁾: Արտաշէսը պարգևեց Սաբատին զմասն արքունի, որ ի շէնս Գողթան և զՈւղտու Ալունս» (Խ. 155) ⁵⁾:

Այս օրինակներից մենք տեսնում ենք, որ շէնք չէր նշանակում անձնաւորութիւնները, ընտանիքները կամ գիւղերը, դաստակերտները և աւանները. որովհետեւ այդ դէպքում դրանք որոշած կը լինեն թւով, անունով, սահմաններով և այլն: Պարգևել շէն, յիշելով, որ դա այս ինչ կամ այն ինչ գաւառն էր բռնել, կամ որոշ գետերի ափերումն էր, կամ մինչև անգամ չորոշելով այդ շէնը—նշանակում է տալ գաւառի կամ գետի ափերի բնակիչներին կամ ժողովրդին:

Պարգևել Գաբաղին և Աբեղին շէնը, չյիշելով դրա տեղը, ինչ լինելը և այլն, և երբ դրանց նախարարութիւնները այդ շէների անունով էին կոչւում, նշանակում է, որ այդ շէները իրանց ցեղի

¹⁾ Նոցա թողնելով բոլոր գիւղերը, աւելացնելով առանձին եկամուտ և թագաւորական գանձից նշանակւած ռոճիկ (Խ. ծ. վ. Ս.):

²⁾ Թողնելով Նոցա այն գաւառների գիւղերում եղած արքունական մասն առանձին եկամուտով և ուտելիքով (Խ. ծ. վ. Ս. եր. 119):

³⁾ Եւ գիւղեր է պարգևում նորան Հրազդան գետի մօտ, նորա անու-նով նորա ազգը Վարաժնունի է կոչւում (105):

⁴⁾ Եւ պարգևում է նոցա գիւղեր, որոնց անունով և կոչւում են նոյն-պէս և նախարարութիւններն—Գաբեղեան Աբեղեան:

⁵⁾ Արտաշէս նորան տալիս է արժանի պարգև, թագաւորական հո-ղերի մասն Գողթնի գիւղերում և Ուղտու ակունքը (Խ. ծ. վ. Ս. 165):

Ճնունդի կամ կլանի անունները ունեցող ժողովուրդներ էին: Ժողովուրդը այդ ժամանակ ցեղակցութեամբ էր որոշուում և մինչև անգամ մեր ժամանակներում քրդերի, թարաքամաների և այլոց մէջ մարդիկ ցեղակցութեամբ են որոշուում. օրինակ ասում են «Զիւլանլու, Ղարգիլու, Սոփուլու, Այրում, Իմիրդասանլու և այլ ցեղերի քրդեր կամ թարաքամաններ: Սրանք իրանց անունները կրող ժողովուրդներ են: Նմանապէս Արշակունեաց ժամանակ պարգեւել շէնը և կամ ժողովրդի վրայ նախարարներ և կառավարողներ նշանակել շէների և կամ գաւառների անունով, նշանակում էր պարգեւել ժողովուրդը, որ ցեղական կազմակերպութեան մէջ էր և հաւաքական մարմին էր կազմում:

Մինչև Տրդատի օրերը շէնը դասակարգ էլ չէր կազմել,—չկար շինականը կամ շէնի մէջ անձնաւորութիւնները մէկը միւսից չէր էլ ջոկուում: Շինական խօսքը մեր մատենագիրները Տրդատի ժամանակից են գործ ածում:

Շէները, ենթարկելով տէրերի իրաւասութեան, այն աստիճան էլ չտկարացան և սպասաւորաց շարքը չընկան, ընդհակառակը՝ դրանցից մի ուժեղ դասակարգ առաջ եկաւ: Ղրանք իրանց ոյժը, նշանակութիւնը և տասնապետներ ունէին, տէրութեան գործերին էլ էին խառնուում, ունենում էին իրանց կալածքը, զօրքեր էլ էին տալիս տէրութեան:

Այստեղ միայն մի քանի օրինակներ կը բերենք մեր ասածները հաստատելու համար:

Թագաւորները, դիմելով ժողովրդին, միշտ իրանց հրովարտականերով դիմում էին և շինականներին: Տրդատը, օրինակ, դիմում է «առ աշխարհս և առ գաւառս, առ նախարարս, առ զօրս և առ շինականս և առ ամենեւեան»... (Ագաթ. եր. 86):

Արշակի տւած չարչարանքների առաջն առնելու համար, Սուրբ Ներսէսի մօտ ժողովեցան «մեծամեծք, նախարարք, կուսակալք, կողմնակալք, գաւառատեարք և դասապետք շինականաց» (Փ. 136). Պարսից մարգպանը, իւր հրովարտակով համոզում է «ազատներին», «շինականներին» և «եկեղեցականներին» որ նրանք դառնան իրանց բնակութիւնները և ասում է. «զինչ կեանս և թողեալ իցեն եկեւոցեն և կալցեն զիրաքանչիւր զարար... Որ և բազում իսկ եկին...

և կալան զիւրաքանչիւր կալած» (եղիշէ 261, 262):

Թէև դասակարգերը կազմելուց յետոյ շինականները «ռամիկ» անունն էին ստացել և ջոկ ռամիկապատ զօրք էլ կար. բայց հազարապետը ժողովրդականների հայրն էր համարում, տէրութիւնը տարածում էր իւր խնամքը շինական դասակարգի վրայ: Ահա ինչ է ասում Փաւստոսը (եր. 56) հազարապետութեան մասին. «Եւ ակիզքն զործակալութեան հազարապետութեան, աշխարհատես խնամակալութեան, աշխարհաշէն դէհկանութեան, շինականաշէն ազգն Գնունեաց»:

Շինականները ուրախութեամբ էին պատերազմ դուրս գալիս Վարդանանց ժամանակ ընդհանուրի շահը պահպանելու համար: Դրանց աղքատացնելով և հարկերով ծանրաբեռնելով էին Պարսիկները ցանկանում հայերին մոգութիւնը ընդունել տալ: Հայաստանի ամուր լեռներում և երկիրներում, ուր տէրերը չէին կարող այնքան ընկճել ժողովուրդը, սա բնակիչ անւամբ էր յայտնի: Դրանք մինչև Բագրատունեաց ժամանակ էլ իրանց ազատութիւններից շատերը պահպանել էին: Խուժ լեռան բնակիչները իրանց ցեղական կազմակերպութիւնն անգամ պահպանած էին Արաբացոց ժամանակ, և այդ մի բուռն ժողովուրդը կարողանում է յաղթել Արաբացոց զօրաբաժնին: Սկունեաց նահապետը ապստամբումէ Տրդատի դէմ «ապաւէն առնելով իւրանց զբնակիչս Սիմն կոչեցելոյ լերին... «Խոր» (եր. 249). Կորդուաց, Կորդեաց, Տմսրեաց, Մարաց և Արցախաց «ամուր աշխարհների և երկիրների բնակիչները ինքնազուլիս ապստամբութիւն սարքեցին Արշակ Թագաւորի դէմ (Փ. 135, 136): Այս օրինակները մեզ ցոյց են տալիս, որ ամուր լեռնային երկիրներում բնակիչը իւր ոյժը և նշանակութիւնը չէր կորցրած: Դրանք մինչև անգամ Բագրատունեաց ժամանակ չէին կազմում դասակարգ և եթէ իբրև ստորադրեալ ժողովրդի մտքով չէն էլ անւանւէին, բայց իրանց շատ իրաւունքները պահպանել էին:

Շէնը ուրեմն կարելի է որոշել հետեւեալ կերպով: Դա կլանն էր գերութիւնից կամ ստրուկ կանանցից մայրական ընտանիքի միջոցով գոյացած: Շէնը ցեղի ստորադրեալ մասն էր, որովհետև ցեղի հարազատ արիւն ունեցողներին էին միայն զլուխ

կանգնածները և ազնականները առաջ եկել և Արշակունեաց ժամանակ շէն խօսքը ստորագրեալ ժողովրդի մոքով էր զործածուում, և ոչ թէ սորուկ, սպասաւոր, գեղջուկ և կամ պատկանելի մոքով: Աւելորդ չենք համարում կարճ կերպով մտաբերել այս գլխի իմաստը և յետոյ էլի դառնալ մեր առարկային:

Նախ մենք տեսնում ենք որ Հայկից ուղիղ գծով ծագած՝ Արմենակը, Ամասիան, Արմայիսը, Գեղամը, Հարման, Արամը մի տեսակ առաւելութիւն էին, վայելում իրանց ցեղակիցների վերայ, պատերազմներին դրանք առաջնորդում էին, սահմաններ էին կտրում, ծնունդներն էին տեղաւորում և այլն: Սրանք էին ազգերը, այսինքն իշխողները կամ ցեղապետները և կամ սրանց կարելի է և նախարարներ էլ անւանել, ինչպէս Խորենացին այդ տիտղոսը Հայկին է վերագրում: Կադմոսը, Խոռը, Մանաւազը, Բազը, Փառսիսը, Յոլակը, Նարան և Սիսակը ծնունդներ էին: Բայց Խորենացին շատ տեղեր միայն ցեղերի և ծնունդների անունները տալով դրանով այդ ցեղերը և ծնունդներն էր հասկանում այնպէս, ինչպէս մենք տեսանք, որ Հարմա ասելով նա հասկանում էր Հարման իւր ցեղակիցներով կամ ծննդակիցներով:

Այնուամենայնիւ Խորենացին տեղ տեղ այդ ծնունդների կազմութեան վերայ քիչ շատ գուշակել է տալիս: Այս ծնունդների գլուխ կանգնածները տարածուում էին որը աղխով, որը ընդոծիններով և որն էլ իր ծառաներով: Դրանք իրանց տների բռնած տեղերի կամ մօտակայ գետերի և լեռների և մինչև անգամ ծովերի և իրանց բռնած գաւառների և աշխարհների վերայ իրանց անունն էին դնում և այդ տեղերը ժառանգում էին: Բայց մենք տեսնում ենք, որ Հայկազանց ցեղի կազմութեան մի մասն էլ բաժանւելով ցեղից, ոչ թէ իբրեւ ջոկ ծնունդ այլ իբրեւ բնակիչ նոր տեղ նստեց և դրանք «շէն» անւանեցան:

Եւ մենք եկանք այն եզրակացութեանը որ դա կլանն էր:

Կլանը սկղբում շէնն էր: Այդ եզրակացութեանը մենք եկանք և ուրիշ եղանակով: Շէնը առ հասարակ թէ Արշակունեաց և թէ Հայկազանց ժամանակ, ինչպէս մենք տեսանք, ոչ գիւղը, ոչ դաստակերտը, ոչ աւանը և քաղաքը և ոչ առհասարակ որ և իցէ բնակավայրն էր: Շէնը՝ արուկը և սպասաւորը չէր, այլ նա լաւ իրաւունք էլ

էր վայելում: Վերջապէս շէնը դասակարգի պատկանող ժողովուրդն էլ չէր, որովհետեւ շէնը դառնում է մասամբ իբրեւ դասակարգ միայն Տրդատի ժամանակ, երբ շինական խօսքն էին սկսել գործածել:

Բայց տեսանք, որ առաջի Արշակունիների ժամանակ պարգեւել զաւառում եղած արքունի մաս կամ բոլոր շէնը կամ անուն ունեցող և կամ գետի ամերում բնակող շէնը կարող էր նշանակել թէ պարգեւում էր ժողովուրդը, որը բռնած ունէր գաւառը կամ գետի ամերը և կամ անուն ունէր, այսինքն ցեղական կազմակերպութեան մէջ էր և որը հաւաքական մարմին լինելով՝ այդ ցեղի անունն էր կրում:

Շէնը պարգեւել կամ տալ, կամ շէնի անունով տէրեր նշանակելը, նոյնն էր թէ այդ ժողովուրդների վրայ տէր նշանակել, ինչպէս Մուրացանը ոչ թէ Մուրացան տէր, այլ Մարացոց տէր էր անւանւում:

Շէնը կամ կլանը ցեղի ստորադրեալ մասն էր, որովհետեւ ցեղի հարազատ արիւն ունեցողներից էին միայն գլուխ կանգնածները և ազնւականները առաջ եկել:

Երբ շէնը հարազատներից դեռ ջոկւած չէր, դրանց անդամները միատեսակ մանկունք անունն էին կրում, բայց շէնը, հարազատներից բաժանւելով ջոկ, մերձաւոր ցեղ էր կազմում:

Անտարակոյս կլանների միջոցով էին առաջ եկել այսպիսի ընտանեցած ցեղեր՝ մարբ, իւերացիք, քանանացիք, հրէայք, Սանասարեանք, Սենեքերիմեանք և այլն, որոնք հայերի հաւասար իրաւունքներ էին վայելում Հայկազանց շրջանի վերջում և դրանց պէս էլ պարտականութիւններ էին կրում, խառնւելով հայոց գործերին և այլն:

Հարազատ ցեղերից յայտնի էին Սիսակաց, Կաղմեաց, Խոռաց, Պաքսամաց, Տորբաց, Զովաց, Որդունւոյ և այլ ցեղերը, որոնք ծնունդներիցն էին գոյացել:

Սկզբում ցեղի և շէնի անդամները միատեսակ մանկունք անւամբ էին յայտնի:

Երբ շէներից մերձաւոր ցեղեր կամ ստորադրեալ շէներ առաջ եկան, այդ ժամանակ անձնաւորութիւնները սկսեցին միմեանցից զաւակակցութեամբ զանազանւել: Զաւակը ծագմանն է վերաբերում:

Ստարածիները մերազնանալով իրանց մայրական անունը և ծագումն էին իրանց վերայ պահում՝ իրանց մայրական ցեղերի զաւակներ անունն էին կրում:

Հարազատ զաւակներից ազնականները առաջ եկան, և սկզբում զրանք ազգեր և ծնունդներ էին անւանում: Երբ հարազատ և մերձաւոր ցեղերը միմեանցից բաժանւեցան, առաջիներինց գոյացածները ազգեր և տոհմեր սկսեցին անւանել:

Տոհմերը նոյն ցեղական կազմակերպութեան մէջ էին և տնովի էին սպրում:

Մերձաւոր ցեղերիցն էլ յետոյ ազգեր և տոհմեր առաջ եկան:

(Կը շարունակւի)